

УДК 1 (091) (430) Л.Фейербах: 1 (477) «18/19»
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.24.12>

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ Л. ФЕЙЕРБАХА ТА ЇХ ПОШИРЕННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ.)

Ірина Остапець

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра філософії
пл. Народна, 3, 88000, м. Ужгород, Україна*

Богданна Шандра

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра філософії
пл. Народна, 3, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті зроблено аналіз філософських поглядів Л. Фейербаха та їх впливу на становлення матеріалізму у філософській думці України. Підкреслено, незважаючи на те, що Л. Фейербах належить до представників класичної німецької філософії, яка вважається теоретичним джерелом марксизму, не всі сторони цієї спадщини досліджені глибоко і всебічно з урахуванням соціокультурного контексту.

Акцентовано, що багато ідей, на які наштовхувалась думка Л. Фейербаха у полеміці з Г. Гегелем, знаходять відгук і в українській філософській думці кінця ХІХ – поч. ХХ ст. До числа таких варто зарахувати: а) положення про універсальність і цілісність людини, яку не слід зводити до прояву окремих сутнісних сил на кшталт розуму; б) погляд на історію людства як процес формування людського пізнання, абстрагуючись від його світоглядних вимірів; в) вивчення людської історії через принципи всезагальності.

Вказано на новий фейербахівський принцип (людина є мірою розуму), котрий став основою нового матеріалістичного світогляду прогресивних українських мислителів і культурних діячів кінця ХІХ ст.

Показано складність та неоднозначність формування матеріалізму в українській філософській традиції, його суперечливий характер. У матеріалістичній теорії виокремлено ідеї, які мають витоки у філософії Л. Фейербаха і мають антропологічний характер. До таких зараховуємо філософські погляди Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького та інших. З іншої сторони, на початку ХХ ст. значний інтерес до матеріалізму Л. Фейербаха виникає внаслідок гострих суперечок навколо питання про значення його філософії для становлення марксизму та діалектичного матеріалізму.

Повернення до філософських ідей Л. Фейербаха в різні періоди розвитку української філософської думки є яскравим свідченням вагомого впливу теоретичної спадщини мислителя на формування ментальності та світогляду українського народу.

Ключові слова: Л. Фейербах, матеріалізм, матеріалістичний антропологізм, марксизм, ментальність, світогляд.

Одним із найважливіших джерел розвитку будь-якої національної філософської культури є засвоєння нею прогресивних ідей мислителів інших народів.

Водночас історія філософії в Україні є не просто історією філософського знання, а й історією відношення до нього, оскільки колонізація українського народу вимагає від українських мислителів збереження, розвитку і захисту кращих традицій національної філософської думки з урахуванням досягнень європейської культури, в лоні якої вона, власне, і розвивалася. Стрижнем філософського процесу в Україні є ідеї національного відродження та розбудови суверенної держави, які пов'язані з творчістю Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького та інших.

Вони є фундаторами теоретичних розробок того, що ми називаємо нині українською ментальністю, себто всією сукупністю ідей, пов'язаних з історичним становленням і розвитком національних особливостей українського народу, його матеріальної та духовної культури.

Аналіз становлення філософського процесу в Україні дає змогу дійти висновку, що цей процес не мав чіткої структурованої градації, оскільки тут не простежується, як скажімо, в класичній філософії, дві лінії – матеріалізм та ідеалізм. Та, попри це, вони мають свої історичні особливості і джерела, які впливають на формування світогляду і характеру українського народу. Особливої ваги усвідомлення цих процесів і їхніх засад набуває нині, коли Україна, як і в глибоку давнину, виборює свою державність і незалежність.

Аналіз формування філософського матеріалізму в українській філософії повертає нас до його ідейних натхненників в європейській філософській думці. Перш за все, йдеться про Л. Фейєрбаха, роль якого в цьому процесі є малодослідженою. Він був провідником нового матеріалізму, наполягав на універсальності людини, неможливості зведення її сутності до якихось окремих рис. Ці ідеї знайшли широкий відгук у філософській думці України кінця XIX – поч. XX ст.

Мета нашої наукової розвідки – охарактеризувати процес становлення матеріалістичного світогляду в Україні наприкінці XIX – першій половині XX ст. ст., його ідейні засади, джерела та вплив на українську ментальність.

Багато дослідників називають XIX ст. століттям історизму, хоча, з нашого погляду, воно було й століттям філософії. Адже саме у той період значно поширились ідеї німецької класичної філософії, видатним представником котрої є Л. Фейєрбах, теоретичною спадщиною якого зацікавились мислителі й прогресивні діячі світу, в тому числі й України.

Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха встановив нову історичну форму філософії майбутнього. «Нова філософія, – зазначає вчений, – перетворює людину, включаючи природу як базу людини, на єдиний універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, в тому числі і фізіологію, на універсальну науку» [1, с. 202]. Учений також неодноразово наголошує, що істина полягає не у знанні як такому, не в мисленні, а в повноті людського життя. В ідеалізмі Г. Гегеля були такі вади, які уможливили критику його Л. Фейєрбахом, а отже, сприяли виникненню в Німеччині нового матеріалізму.

Філософські погляди Л. Фейєрбаха здобули чимало прихильників, в тому числі і в Україні. Антропологічний характер мали, зокрема, ідеї Т. Шевченка, котрий вважав людину частиною природи, її торжеством, а у творчій і громадській діяльності виходив з інтересів та потреб людей, боровся проти релігії і обстоював матеріалізм. Ми не можемо впевнено стверджувати, що Т. Шевченко студіював філософське вчення Л. Фейєрбаха, проте вплив окремих ідей німецького мислителя простежуємо у філософських міркуваннях Кобзаря.

У статті «Органи російських партій», опублікованій у львівському часописі «Основа» (1871 р.), І. Нечуй-Левицький зараховує Л. Фейєрбаха до «найновіших філософів, які не витягають своїх тезисів з ідеї, з логічної, спекулятивної думки, а підпирають свої думки фактами, очевидячки ясними, узятими з історії, з наук природних» [2, с. 81]. Письменник, зокрема, звертає увагу на положення вченого, що констатує: нічого надприродного в релігії немає, вона – витвір самих людей. Німецький мислитель у працях «Суть релігії» та «Суть християнства», як зазначає І. Нечуй-Левицький, стверджує: «Чуття релігійне – то чуття природи, язичеська релігія була поклонінням природі, а християнський Бог – то сама душа людська з своїми силами, котрій і кланяється християнин, і боготворить її» [3, с. 82].

І. Нечуй-Левицький наголошує на важливій ролі матеріалістичної філософії для розвитку природничих наук, хоча й не вбачає різниці у філософських поглядах Л. Фейєрбаха та вульгарних матеріалістів і позитивістів, зараховуючи усіх до одного напрямку.

Поширення праць німецького мислителя в Україні та їх позначення на світогляді підтверджує М. Коцюбинський в автобіографічному листі 28 січня 1906 р. [4, с. 49]. Вони поширювались нелегально і мовою оригіналу. Наприклад, І. Нечуй-Левицький ознайомлювався з книгами філософа «Суть християнства» і «Суть релігії» мовою оригіналу [5, с. 82]. У низці особистих бібліотек в Україні зберігалась основна філософська розвідка Л. Фейєрбаха «Суть християнства», видана уперше російською мовою 1861 р. в Лондоні. І лише після 1905 р. було дозволено її видавати в Росії. В Україні нелегально розповсюджувався рукописний текст лекцій «Про суть релігії», перекладених нелегально групою московських студентів. З-поміж книг у бібліотеці знаходився примірник праці І. Франка «Суть релігії» російською мовою, опублікований у Гейдельберзі (1862 р.).

Докладніше розглянемо вплив поглядів Л. Фейєрбаха на Великого Каменяря. І. Франко зараховував німецького вченого до мислителів, які у розвитку суспільної думки обґрунтували засади нового матеріалістичного світорозуміння, завдяки чому відбулися революційні зміни у поглядах на історію, розвиток людства і світу загалом, змінилося ставлення до людини, її життя, а отже, ролі і завдань літератури. Він наголошував у статті «У нас нема літератури!»: «Література займалася майже виключно предметами «вищими» від чоловіка і його звичайного життя, а й самого чоловіка підтягувала на тоту висоту; по них література зійшла на землю, між людей, немов той гомерівський дух <...>, почала говорити, чути і дивитися на світ по-людськи. І як уперед література мучилась, підтягаючи дійсність догори, «на висоту» свого зверхприродного становища, так тепер література, ставши на становищі дійсності, почала зводити на своє становище все, й сам надприродний світ духів та сказочних творів фантазії. Не тільки люди, але й духи, боги та демони стали людьми, щоб до людських сердець по-людськи заговорити. Те вчоловічення надприродного було найбільшою побідою новішого часу над середньовіковою трансцендентальністю». Замість у надприроднім, загробним світі чоловік побачив ціль свою в дійсності» [6, с. 44–45].

У зв'язку з цим доречно навести думки сучасного дослідника М. Булатова: «Нового осмислення потребує і феномен історії людства. Концептуальні образи історії визначаються відповідними моделями діалектики. Найбільшу значущість тут має відмінність між закритими і відкритими моделями розвитку <...> Нарешті, діалектика, особливо в Новий час, розроблялася у тісному зв'язку з феноменом людської діяльності» [7, с. 6].

З багатьох питань філософські погляди І. Франка та Л. Фейєрбаха збігалися. Скажімо, це стосується того, що психічна діяльність людини залежить від її тілесної організації, що органом мислення є матеріальний субстрат – мозок. Як стверджує Л. Фейєрбах, «дійсне відношення мислення до буття таке: буття – суб'єкт, мислення – предикат. Мислення постає із буття, а не буття із мислення» [8, с. 138]. Подібну думку висловлює І. Франко: «А дух? Се ж іскорка лишень, се огник, нервів рух! Розпадець мозок, то й огонь погасне, згине дух» [9, с. 33].

Спостерігаємо у працях німецького й українського мислителів аналогічне усвідомлення ними сутності людини, її відношення до природи, ролі природничих наук у вивченні людини. Визначаючи фундаментальний принцип своєї філософії, Л. Фейєрбах у праці «Основні положення філософії майбутнього» акцентував: «Нова філософія перетворює людину, в тому числі й природу як базу людини, на єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, отже, антропологію, в тому числі й фізіологію, на універсальну науку» [10, с. 202]. Подібну думку простежуємо у розвідці І. Франка «Мислі про еволюцію в історії людськості. Вступ»: «Демократична, людова історія, – констатує він, – зискує новішими часами нову, сильну підпору, зискує такого союзника, котрий приготує для

неї найтривкішу основу. Сей союзник – науки природничі <...> Виказуючи всюди єдність природи, її законів у всіх найрізномірніших проявах, науки природничі підтягли й чоловіка, й суспільність людську під ті самі закони, навчили його вважатись за одно з природою, її прямим твором, фазою в розвитку загальноприродного життя <...> Чоловік яко твір природи стався предметом окремої науки антропології, котра слідить за всякими проявами його тіла й духу» [11, с. 65–66].

Багато спільного в поглядах Л. Фейербаха й І. Франка на пізнання і діяльність людини, проте ототожнювати їх недоцільно. Діяльність українських демократів припадає на період кінця XIX – початку XX ст., позначений впливом марксизму і відходом від антропологічного матеріалізму Л. Фейербаха. І. Франко, простежуючи суперечки суспільствознавців та природознавців із розв'язання багатьох нагальних питань, зауважує, що суспільні явища мають свою специфіку і з'ясовувати їх сутність з допомогою самих природних закономірностей неможливо: «Природознавці бралися говорити про питання суспільні, переносили сюди живцем свої теорії, незважаючи на відмінний ґрунт, і натворили багато лиха». Хоча й суспільствознавці, «не знаючи наук природних, а бачачи тільки ті невдалі вилазки природників на поле наук суспільних згори порішили, що з усім тим природництвом, з еволюцією і дарвінізмом <...> у них нема ніякого діла» [12, с. 69]. Тому І. Франко закликав учених до знаходження спільної думки, порозуміння. Підкреслюючи, що філософія має досліджувати і пізнавати Світ, мислитель вважав фальшивими твердження про те, що історична наука незалежна від соціальних сил і стоїть над ними. Це неможливо, – стверджував він, – оскільки історик є сином певного часу і народу.

На відміну від Л. Фейербаха, І. Франко намагався застосувати діалектику як у розгляді природи й суспільного життя, так і людського мислення. Коли б цим методом користувалися науковці, вони б могли усвідомити «природну причинність, внутрішню діалектику розвитку, котра гасить в собі всі суперечності, вирівнює всі нерівності, котра з найрізномірніших частей творить одноцільну єдність» [13, с. 114].

Значимо також, що, досліджуючи погляди німецького мислителя, І. Франко зробив певний крок уперед у розумінні суспільних функцій історії, філософії, інших гуманітарних наук. Він стверджував: не потрібно прислухатися до думки тих, хто запевняє, нібито історична наука незалежна від соціальних сил. Адже історик вихований «у певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто не увільнився» [14, с. 63]. Якщо порівнювати атеїзм обох мислителів, то німецький філософ сподівався подолати віру в надприродне за допомогою освіти, революціонер-демократ І. Франко розумів, що це досягне тільки з побудовою нового суспільства.

Дослідження філософської спадщини Л. Фейербаха продовжувались у 20-х рр. XX ст., особливо активізувавшись у зв'язку з 50-річчям від дня смерті мислителя (1922 р.). В Україні було опубліковано безліч наукових праць, присвячених мислителю: «Людвіг Фейербах: нарис матеріалістичної філософії» С. Семковського, «Людвіг Фейербах: до 50-річчя від дня смерті» В. Рожицина та інші. Українські вчені звертали особливу увагу на суть матеріалістичних поглядів Л. Фейербаха, їх відмінність від матеріалізму XVII–XVIII ст., висвітлення безпідставності спроб ототожнити їх з вульгарним матеріалізмом німецьких природознавців XIX ст. і позитивізмом, розкриття мислителем питань релігії та етики.

У цей період з'являються також багаторазові видання російською мовою праць Ф. Енгельса та К. Маркса «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Німецька ідеологія» та інші. Науковці по-різному підходили до трактування місця та ролі філософії Л. Фейербаха у формуванні марксизму. Деякі вважали заслугою К. Маркса та Ф. Енгельса тільки у «добудові» матеріалізму німецького вченого [15, с. 230]. З позиції

В. Рожицина, заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса в тому, що вони поєднали матеріалізм та діалектику Л. Фейєрбаха [16]. Частина дослідників заперечувала вплив філософії Л. Фейєрбаха на К. Маркса, намагаючись довести: марксистське вчення – безпосереднє продовження концепції Г. Гегеля. У зв'язку з цим український науковець В. Юринець наголошував на необхідності виступати «проти викреслення в філософській генезі К. Маркса фейєрбахівського впливу та схоластичного «виведення» К. Маркса в усіх питаннях безпосередньо від Г. Гегеля і проти переоцінювання впливу Л. Фейєрбаха» [17, с. 52].

Існували також різні думки і про ставлення Л. Фейєрбаха до діалектики. Деякі філософи вважали, що вчений, критикуючи ідеалістичну концепцію Г. Гегеля, відкинув разом із нею діалектичний метод. Тому ми спробуємо детальніше зупинитися на окремих аспектах цього питання.

Скажімо, філософія Г. Гегеля – це філософія діалектичної суперечності. Однак Л. Фейєрбах не дотримувався думки Г. Гегеля, що суперечність існує тоді, коли протилежності в одному й тому ж сенсі покладають свою єдність, тобто покладають безпосередньо. Л. Фейєрбах стверджує: «Безпосередня єдність протилежних визначень, можливо, має силу тільки в абстракції». У чому ж тоді мислитель вбачає спосіб поєднання протилежностей? «Тільки час, – констатує він, – є засобом поєднання в одній і тій самій істоті протилежних чи суперечливих визначень відповідно до дійсності» [18, с. 194–195]. І далі: «Це у будь-якому разі відбувається у живих істот. Лише в такий спосіб виявляється тут, у людині, наприклад, та суперечність, що в теперішній момент мене наповнює і мною володіє це визначення, цей намір, в інший момент – інше, прямо протилежне визначення. Тільки там, де одна уява витісняє іншу, одне відчуття – інше, де немає нічого, де немає нічого кінцевого, де немає жодної тривкої визначеності, а душа перебуває в безперестанній переміні протилежних станів, тільки там вона виявляється у пекельних муках суперечності... Але музи суперечності полягають саме в тім, що в теперішній момент я пристрасно бажаю бути і буваю тим, чим я не стаю в найближчу наступну миттєвість і від чого я енергійно відмовляюся, що положення і заперечення постають одне за одним, що обидві протилежності, кожна в своїй повній визначеності й загостреності, мене збуджують, причому кожна протилежність виключає іншу» [19, с. 195–196]. Із такою думкою Г. Гегель ніколи б не погодився. «Суперечність, – вважає він, – ось що насправді рухає світом. І смішно говорити, що суперечність не може мислити» [20, с. 280].

У цьому контексті необхідно зауважити, що італійський філософ Б. Кроче (1866–1952) розробив діалектику відмінностей – діалектику, яка становить лише окремих момент у русі діалектичної суперечності. На противагу Г. Гегелю він розробив загальнішу форму діалектики, оскільки, за його міркуванням, «протилежності – це лише спеціальний випадок відмінностей, отже, діалектика суперечностей – частковий випадок діалектики відмінностей». За словами М. Булатова, Б. Кроче «вказав на дійсні хиби філософії» Г. Гегеля, уточнив поняття діалектики і збагатив її методологічні можливості» [21, с. 57]. Вочевидь, доцільно погодитися з твердженням Ю. Кушакова, котрий аргументує: «Діалектика Фейєрбаха – історично визначена форма діалектики, яку не можна змішувати ні з наступними, ні з попередніми її формами і яка має не тільки історичне, а й актуальне значення. Діалектика Фейєрбаха – це не гегелівська логічна діалектика, не антиномічна діалектика І. Канта і не естетична діалектика Ф. Шеллінга, а порівняно самостійна форма діалектики – діалогічна діалектика» [22, с. 386].

Підсумовуючи аналіз, можна дійти висновку: Л. Фейєрбах не відкидав діалектику – у нього був інший підхід до цього методу, аніж у Г. Гегеля. У такому сенсі філософська спадщина Л. Фейєрбаха по-своєму позначилась на філософській думці в Україні досліджу-

ваного нами періоду. Потрібно згадати також, що чимало науковців беззастережно визнавали мислителя діалектиком. Так, А. Деборін у праці «Людвиг Фейєрбах» зазначав: з теорії діалектики у вченого простежуємо «кілька незначних положень, але діалектичним методом Фейєрбах користувався майстерно; можна сказати, що його думка була наскрізь діалектичною» [23, с. 229]. Автор обґрунтовував своє твердження тим, що головному принципу німецького мислителя – «єдність, відмінність і протилежність суб'єкта і об'єкта, мислення й буття» – притаманний і матеріалістичний, і діалектичний характер.

В Україні такої думки дотримувався дослідник Ф. Гофман, який аргументованіше доводив діалектичну суть філософії Л. Фейєрбаха. Він категорично заперечував авторам, котрі називали мислителя метафізиком або ж запевняли, що він використовував діалектику лише в критиці поглядів Г. Гегеля, а не у власній системі. «Фейєрбах – матеріалістичний діалектик – цілком діалектик в своїй критиці Г. Гегеля, значною мірою діалектик у застосуванні цієї методи до критики релігії та в своїй позитивній, матеріалістичній методології, меншою мірою діалектик як теоретик діалектичної логістики». Водночас Ф. Гофман цілком слушно, на нашу думку, заявляв: діалектика Л. Фейєрбаха різниться «якісно не тільки від ідеалістичної діалектики Г. Гегеля, але також від матеріалістичної діалектики Маркса – Енгельса» [24, с. 62].

Натомість згадуваний нами В. Рожицин вважає, що Л. Фейєрбах «відмовився від філософії Г. Гегеля», а засвоїв лише її, так би мовити, «революційну діалектику». З позиції дослідника, Л. Фейєрбах «був діалектиком і матеріалістом, але він не був діалектичним матеріалістом», бо в його світогляді матеріалізм і діалектика «позбавлені органічного зв'язку», а це призводить до суперечностей [25, с. 16].

У наукових розвідках, виданих в Україні, зокрема у працях А. Розанова «Енгельс і питання теорії пізнання Фейєрбаха» та І. Назаренка «Німецька класична філософія» матеріалізм мислителя визначається як метафізичний, якому, мовляв, властиві ті самі недоліки, що й матеріалізму XVII–XVIII ст. [26; 27].

Згодом у працях, опублікованих і в Україні, й у Росії тих років, простежується докладніша оцінка філософської спадщини Л. Фейєрбаха. Вона містить певні елементи діалектики, які, на думку дослідників, німецький мислитель тлумачить з обмежених позицій антропологічного матеріалізму. Наприклад, в «Історії філософії», написаній колективом авторів, акцентується, що у філософії Л. Фейєрбаха спостерігаються «окремі проблеми діалектики» [28, с. 357]. Знову ж таки М. Булатов вважає: Л. Фейєрбах «засвоїв елементи діалектики Гегеля, але не сприйняв і тим більше не створив системи діалектики» [29, с. 252], з чим ми не можемо цілком погодитися. Зауважимо лише: для таких тверджень, вочевидь, існують певні підстави, але необхідно ґрунтовно з'ясувати, які елементи діалектики містяться у концепції філософії Л. Фейєрбаха, як саме трактував ті елементи мислитель. У зв'язку з цим нагадаємо вислів В. Шинкарука: «Спростувавши вихідні ідеалістичні принципи філософії Гегеля, Л. Фейєрбах підготував тільки теоретичний ґрунт для матеріалістичної переробки гегелівської діалектики» [30, с. 339].

У працях сучасних українських дослідників осмислюються філософські погляди Л. Фейєрбаха, особливості його трактування діалектичного методу, ставлення до філософії Г. Гегеля, вплив ідей мислителя на розвиток філософії як науки в Україні, що засвідчує вагомe значення його теоретичної спадщини для духовного розвитку і нашого народу, і людства загалом. Однак варто наголосити, що багато аспектів творчості видатного німецького вченого чекають ще на своїх дослідників.

У статті охарактеризовано вплив філософії Л. Фейєрбаха на формування світогляду провідних українських мислителів (І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького

та інших). Значний інтерес до матеріалізму Л. Фейєрбаха в різні періоди розвитку української філософської думки є яскравим свідченням великого значення теоретичної спадщини мислителя для осмислення формування світогляду українців та української культури.

Список використаної літератури

1. Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1955. С. 134–204.
2. Нечуй-Левицький І. Органи російських партій. Зібрання творів: у 10 т. Т. 10. Київ : Наукова думка, 1968. С. 74–115.
3. Нечуй-Левицький І. Органи російських партій. Зібрання творів: у 10 т. Т. 10. Київ : Наукова думка, 1968. С. 74–115.
4. Коцюбинський М. Лист до Михайла Мочульського від 29 січня 1906 р. Твори: в 7 т. Т. 6. Київ, 1975. С. 48–50.
5. Нечуй-Левицький І. Органи російських партій. Зібрання творів: у 10 т. Т. 10. Київ : Наукова думка, 1968. С. 74–115.
6. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори: в 20 т. Т. 19. Київ, 1956. С. 63–112.
7. Булатов М., Загороднюк В., Малєєв К., Солонько Л. Діалектика без апології. Київ : Стило, 1998. 256 с.
8. Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1955. С. 134–204.
9. Франко І. Пісня геніїв ночі. Твори: в 20 т. Т. 10. Київ, 1954. С. 33.
10. Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1955. С. 134–204.
11. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори: в 20 т. Т. 19. Київ, 1956. С. 63–112.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори: в 20 т. Т. 19. Київ, 1956. С. 63–112.
13. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори: в 20 т. Т. 19. Київ, 1956. С. 63–112.
14. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори: в 20 т. Т. 19. Київ, 1956. С. 63–112.
15. Деборин А. Людвиг Фейєрбах. Москва, 1929. 229 с.
16. Рожицын В. Людвиг Фейєрбах: к 50-летию со дня смерти. Харьков, 1922. 35 с.
17. Юринець В. Філософська генеза Маркса. До п'ятдесятиріччя смерті К. Маркса. Харків, 1933. С. 47–63.
18. Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1955. С. 134–204.
19. Фейєрбах Л. Основные положения философии будущего. Избранные философские произведения: в 2 т. Т. 1. Москва, 1955. С. 134–204.
20. Гегель Г. Наука логики. Энциклопедия философских наук: в 3 т. Т. 1. Москва, 1974. 452 с.
21. Булатов М., Загороднюк В., Малєєв К., Солонько Л. Діалектика без апології. Київ : Стило, 1998. 256 с.
22. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії : навч. посібник. Київ, 2006. 572 с.
23. Деборин А. Людвиг Фейєрбах. Москва, 1929. 229 с.
24. Гофман Ф. Фейєрбах як філософський попередник Маркса. *Прапор марксизму*. 1931. № 12. С. 62–73.
25. Рожицын В. Людвиг Фейєрбах: к 50-летию со дня смерти. Харьков, 1922. 35 с.
26. Назаренко І. Німецька класична філософія. Київ, 1941. 430 с.
27. Розанов А. Енгельс і питання теорії пізнання Фейєрбаха. *Під марксистсько-ленінським прапором*. 1935. № 4. С. 13–24.
28. История философии: в 3 т. / ред. Александрова Г.Ф. Т. 3. Москва, 357 с.
29. Булатов М. Ленинский анализ немецкой классической философии. Киев, 1974. 270 с.
30. Шинкарук В. Единство диалектики, логики и теории познания. Киев, 1977. 339 с.

PHILOSOPHICAL VIEWS OF L. FEUERBACH AND THEIR SPREADING IN UKRAINE (THE END OF XIX – FIRST HALF OF XX CC.)

Iryna Ostapets

*Uzhhorod National University, Faculty of Social Sciences,
Department of Psychology
Narodna Square, 3, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

Bohdanna Shandra

*Uzhhorod National University, Faculty of Social Sciences,
Department of Psychology
Narodna Square, 3, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

In this article philosophical views of L. Feuerbach and their influence on the formation of materialism in the philosophical thought of Ukraine are analysed.

It is emphasized that despite the fact that L. Feuerbach is a representative of German classical philosophy, which is considered the theoretical source of Marxism, not all aspects of this heritage are studied deeply and comprehensively considering the socio-cultural context.

The paper focuses on the polemics between L. Feuerbach and G. Hegel, that found a response in Ukrainian philosophical thought of the late XIX – beginning of the XX cc. Such ideas are: a) the provision of the universality and integrity of a person, which should not be reduced to the manifestation of certain essential forces such as intellect; b) view of the history of mankind as a process of formation of human cognition, abstracting from his ideological dimensions; c) human history research through the principle of universality.

The new Feuerbach principle (man is a measure of reason), which became the basis of the new materialistic outlook of progressive Ukrainian thinkers and cultural figures of the late nineteenth century is indicated.

It is shown the complexity and ambiguity of the formation of materialism in Ukrainian philosophical tradition and its contradictory character. The directions that begin in the philosophy of L. Feuerbach and have anthropological character are singled out in the materialistic theory. Ideas of I. Franko, T. Shevchenko, I. Nechuy-Levytsky and others are included. On the other hand, at the beginning of the XX century considerable interest in the materialism of L. Feuerbach arose as a result of controversies about the question of significance of his philosophy for the formation of Marxism and dialectical materialism.

Return to the philosophical ideas of L. Feuerbach in different periods of development of Ukrainian philosophical thought is an important piece of evidence that shows the powerful influence of the theoretical heritage of the thinker on the formation of the mentality and outlook of the Ukrainian people.

Key words: L. Feuerbach, materialism, materialistic anthropologism, Marxism, mentality, world outlook.